

PECES INÈDITES D'INDUMENTÀRIA D'ÈPOCA VISIGODA DE MAS ALIUA (VILOBÍ D'ONYAR, LA SELVA) I DE LA CIUTAT DE GIRONA

*UNPUBLISHED PIECES OF CLOTHING OF VISIGOTHIC PERIOD.
THE BELT BROOCHES OF MAS ALIUA (VILOBÍ D'ONYAR, SELVA)
AND OF THE CITY OF GIRONA*

J. CASAS, J. M. NOLLA I M. PRAT

LABORATORI D'ARQUEOLOGIA I PREHISTÒRIA.
INSTITUT D'ESTUDIS HISTÒRICS.
UNIVERSITAT DE GIRONA

Resum

En aquest treball es donen a conèixer tres fermalls de cinturó de bronze inèdits que cal datar dins del segle VII i primers decennis del VIII, trobats recentment en excavacions arqueològiques reglades. Una sivella procedeix d'àmbit urbà i funerari mentre les altres dues, d'un espai rural i d'un nivell de colgament d'una sitja. Serveixen per confirmar el costum a bastament estès d'aquestes peces, tant a ciutat com al camp, i el valor relatiu, econòmic o simbòlic que caldria donar-los. Una de les sivelles correspon a un tipus menys documentat i presenta l'interès d'una decoració gravada a burí al seu damunt, que referma el seu notable valor.

Paraules clau

Època visigoda, ornaments, tècniques decoratives.

Abstract

This paper presents three unreleased bronze belt brooches, recently found in archaeological excavations and that they have to be dated in the seventh century and in the first decades of the eighth. One buckle comes from the urban and funerary area, while the other two were found in a rural area and into a silo. They serve to confirm the widespread custom of these pieces, both in the city and in the country, and to show the relative economic or symbolic value that we should give them. One of the buckles corresponds to a less documented type and has the interest of a burin engraved decoration upon it, clinching its remarkable value.

Key words

Visigothic period, ornaments, decorative techniques.

1. INTRODUCCIÓ

Al conjunt, notable, de fermalls de cinturó d'època visigoda que es coneix en el sector nord-oriental de l'actual Catalunya, aleshores els *territoria* de les *ciuitates* d'*Emporiae* i *Gerunda* (Palol, 1950, pàg. 73-98; Nolla & Sagrera, 1995, pàg. 291-294; Puig, 1999, pàg. 322-324; Burch *et al.*, 2006, pàg. 107-110, fig. 90,1 i 2, fig. 91 i 92; Nolla *et al.*, 2008, pàg. 52, fig. 24 i 28), amb l'afegit extraordinari de les peces localitzades a la necròpolis del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), amb una cronologia molt precisa entre final del segle V i final del VI (Llinàs *et al.*, 2005, pàg. 196-210; Llinàs *et al.*, 2008, pàg. 289-304), voldríem sumar-hi, ara, un parell de troballes que, per diverses raons, havien passat completament desapercebudes. Novament identificades i atès el seu indubtable interès, ens ha semblat convenient publicar-les tot reflexionant sobre les seves característiques i sobre el lloc de procedència.

2. LES PECES

2.1. Mas Aliua. El lloc i la descoberta

El jaciment arqueològic de mas Aliua s'ubica uns dos quilòmetres a l'est de l'antic nucli urbà de Vilobí d'Onyar, al límit oriental del terme municipal, i uns dos-cents metres al nord del mas que li dona nom. El jaciment, situat al nord-est de la comarca de la Selva, s'emplaça a l'extrem nord-oriental de la depressió prelitoral selvatana, un paisatge eminentment planer, cobert majoritàriament per conreus de regadiu i només solcat, aquí i allà, per lleus ondulacions que esquitxen el territori (fig. 1). El subsòl de la zona, format per capes i capes de sediments detrítics acumulats des del neogen, està compost per llims, sorres arcòsiques, graves i conglomerats als espais més elevats i per argiles, sorres i graves a les parts més deprimides (Ortega & Rojas, 2006, pàg. 9-10). Pocs metres al sud del jaciment, flueix la riera de Riudevila, la qual, uns metres en direcció est, acaba el seu recorregut desembocant al riu Onyar, artèria hidrogràfica del territori que, provinent dels contraforts més orientals de la serralada de les Guillerries, banya els camps de la regió.

La zona, regada per l'Onyar i els seus afluents i amb una topografia suau i planera, va esdevenir, des de temps immemorials, un pol d'atracció per a l'ocupació humana. La presència de nombrosos jaciments propers, alguns amb datacions tan reculades que arriben al paleolític, així ho constata i posa de manifest l'atractiu continuat de la zona, el qual perdura avui dia amb

Fig. 1. Plànol de situació del lloc de procedència dels fermalls.

una munió de carreteres, línies viàries i infraestructures energètiques que travessen el territori de nord a sud i d'est a oest, connectant els municipis propers entre ells i amb ciutats com Girona, al nord, o amb altres més allunyades.

L'any 2004, en el marc del projecte constructiu de la Línia d'Alta Velocitat Madrid-Barcelona-Frontera Francesa, s'inicià la construcció del tram Sils-Riudellots, el primer de la línia de TGV de les comarques gironines. Aquest tram, amb una longitud aproximada de set quilòmetres, circula pràcticament en paral·lel a la AP-7, travessant els termes de Sils, Vilobí d'Onyar i Riudellots de la Selva i passant pocs metres a l'est del mas Aliua. Amb motiu de les obres i davant del perill de què la construcció de la línia ferroviària pogués comportar la destrucció de restes arqueològiques, l'Institut del Patrimoni Cultural de la Universitat de Girona, amb el beneplàcit de l'empresa constructora, la U.T.E. AVE Sils-Riudellots (Sacyr-Scrinsner), dugué a terme un seguiment arqueològic que

s'allargà, a causa del *tempo* dels treballs, entre els mesos de febrer i desembre del mateix any (Rojas & Ortega, 2004, pàg. 3-4; Rojas & Ortega, 2006, pàg. 729). Pel volts del mes de març, poc després d'iniciar-se les obres, es procedí a rebaixar una capa de poca potència de terra vegetal a la zona final del tram, en la qual s'engloba el mas Aliua. El rebaix, realitzat amb maquinària pesant, va deixar al descobert una agrupació de blocs de pedra uns centenars de metres al nord del casal. La possibilitat de què es tractés d'un vestigi arqueològic va motivar una excavació preventiva, la qual va donar resultats positius amb l'aparició d'una sitja (sitja 1) (Rojas & Ortega, 2004, pàg. 43). Era retallada en els llims i sorres del subsòl, posseïa un perfil lleugerament troncocònic invers i el fons pla. Amb una profunditat conservada de només 40 cm, ja que havia estat escapçada, presentava un diàmetre de la boca de 140 cm i un diàmetre de la base de 120 cm. Estava farcida per dos estrats: el superior (UE 101), format per blocs de pedra, i l'inferior (UE 102), compost per terra homogènia i compacta de color marró. Únicament es localitzà material arqueològic en el farcit inferior, on van aparèixer 7 fragments informes de ceràmica grollera, 5 fragments de teula i 2 ossos de fauna. Tanmateix, els elements més destacats trobats en aquest estrat són un fermall de cinturó de bronze pràcticament sencer i una sivella, també de bronze, sense placa (Rojas & Ortega, 2004, pàg. 44-45; Rojas & Ortega, 2006, pàg. 732-733).

El descobriment del nou jaciment, fins aleshores totalment desconegut, i l'aparició de la sitja van comportar un control exhaustiu dels voltants per tal de detectar la probable presència d'altres sitges. No obstant, els resultats foren negatius i únicament es detectà una rasa de funció desconeguda a uns cent metres de la sitja (Rojas & Ortega, 2004, pàg. 43). Posteriorment, el mes de maig se'n va localitzar una altra (sitja 2), uns cinc-cents metres al sud de la sitja 1. Tanmateix, la distància respecte de la primera i la seva cronologia indeterminada a causa d'una absència total de material arqueològic en el seu farcit han portat al fet que no se les pugui relacionar (Rojas & Ortega, 2004, pàg. 45; Rojas & Ortega, 2006, pàg. 733).

2.1.2. Fermall de cinturó calat de placa rígida, de bronze, amb la cara superior decorada amb burí.

Llargària màxima: 97 mm.

Amplada màxima: 47 mm.

Gruix màxim de la placa: 4 mm.

La peça es va trobar trencada a l'altura del darrer cos. S'ha pogut restaurar sense dificultats.

Es tracta d'una peça fosa que no ha conservat la pua. Podem considerar-la de placa liriforme, amb tres cossos arrodonits i sivella rectangular i que acaba, en l'extrem del cap, amb una protuberància trapezoïdal. Els tres cossos successius es distribueixen a l'entorn de la decoració calada, de tipus geomètric, en forma de creu disposada transversalment amb extrems circular i rectangular, alternativament. Al bell mig de la sivella, sobre l'eix de simetria, hi ha un orifici perfectament circular, on s'encaixava la pua, desapareguda d'antic. La cara posterior del fermall mostra tres protuberàncies perforades disposades una en l'extrem del cap i les altres dues, en el punt de contacte del darrer cos de la part principal del fermall i la sivella, on s'encaixava el cinturó.

La cara superior va ser decorada amb un burí un cop acabada la peça, aprofitant hàbilment les perforacions del calat per dibuixar una escena heràldica amb la contraposició de dues rapinyaires, versemblantment dues àguiles¹, disposades de perfil. El cap mostra ben definit el bec de l'animaló, amb un ull gran i una cresta damunt de la testa que envolta l'orifici circular on s'encaixava la pua. Els cossos d'ambdues bèsties s'adapten perfectament a les perforacions de l'objecte i la cua, triangular i única, ocupa sencera la protuberància de l'eix major. És una decoració aparentment senzilla, d'una enorme eficàcia, feta a base de profundes incisions. És, des d'aquest punt de vista, una peça única, extraordinària, amb pocs paral·lels. S'hauria de situar en el nivell IV de Ripoll (1998, pàg. 56-60, fig. 3). En general la decoració, del tipus que sigui, dels fermalls calats surt acabada del motlle, havent aprofitat els buits amb habilitat. Tanmateix, en alguna ocasió, com passa en una peça procedent d'un enterrament de la necròpolis del Coll del Galí o en una altra, també d'origen funerari de Coll d'Eres, un i altre jaciment al terme municipal de Sant Llorenç Savall al Vallès Occidental, la decoració principal que ocupava la part central de la placa, obtinguda durant la fosa en un motlle, fou acabada tot gravant amb un burí dos animals heràldicament disposats, que ocupaven els laterals de l'objecte (Roig, 2015, pàg. 59-61, fig. 11,13 i 14). Aquelles bèsties –serp, drac, au– recorden notablement les que decoren el fermall de la sitja del mas Aliua (fig. 2 i 3a).

S'havia d'acabar la peça amb el gravat final o va ser una decisió de l'artesà en veure-hi aquesta possibilitat? Tot i que de moment respondre

¹ Podria pensar-se, també, en dos dracs per la cresta que decora llurs caps.

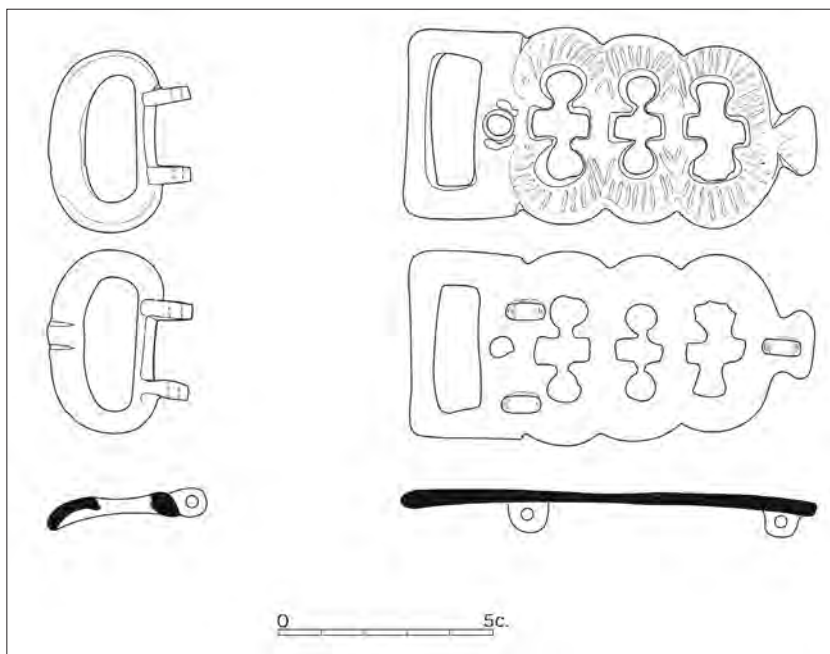

Fig. 2. Els fermalls de mas Aliua.

aquesta demanda amb seguretat no és possible, proposaríem considerar la primera possibilitat com a més probable.

2.1.3. Sivella de cinturó de bronze.

Llargària màxima: 34 mm.

Amplada màxima: 44 mm.

Gruix màxim: 7 mm.

Peça incompleta. Li manca el fermall, probablement de tipus liriforme, i la pua. De forma convencional, conserva les dues protuberàncies perforades per on es produïa la unió amb el fermall. Proposaríem datar-la dins del nivell V de Ripoll (1998, pàg. 60-66, fig. 4).

La coexistència d'ambdues peces en el farciment de la sitja, sense altres mostres de material que pogués ajudar a afinar la cronologia del colgament, ens podrien fer pensar en un acostament a la cronologia d'aquells dos objectes que podríem situar cap a mitjan /final segle VII. Pel que fa al lloc de procedència, hauríem d'imaginar, com passa en tants altres llocs, l'existència

Figs. 3a i 3b. Els fermalls de mas Aliua.

d'un petit hàbitat de tipus rural en la proximitat d'aquella sitja. En deixar-se de fer servir, i seguint una manera de fer assenyada i ben documentada al llarg dels temps, la fossa hauria estat colgada amb terra d' escombraries, que de cap manera podem imaginar portades de molt lluny. Allí haurien anat a parar dues petites peces de bronze inútils (una i altra, possiblement trencades) (fig. 2 i 3).

2.2. Girona. Espai funerari de la porta del Fòrum.

La tercera sivella fou trobada a Girona (fig.1), en un context versemblantment funerari. En efecte, aquesta placa de cinturó de bronze de tipus liriforme i decorada fou recuperada durant l'excavació de les sales de sosteniment de l'antic refetor del claustre de la seu (segle XI), lloc que s'anomenava Palestrina en el segle XII.

L'any 2001, seguint les indicacions del Pla Director de la Catedral de Girona es van efectuar quatre sondejos en les sales de sosteniment de l'antic refetor del claustre de la seu (segle XI) que aconsellaren l'excavació en extensió de tota aquella zona que es va efectuar l'any 2004 i 2005 (Nolla *et al.*, 2008, pàg. 37-94). En aquells primers treballs, en l'anomenat àmbit 4, la sala de migdia d'aquell sector (Nolla *et al.*, 2008, pàg. 52, fig. 24 i 28), es va recuperar, formant part de l'estrat més superficial, una placa de cinturó de bronze, liriforme, que havia perdut d'antic la sivella mòbil i la pua. Es va portar a restaurar immediatament al laboratori del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Girona, cosa que va provocar la deslocalització de l'objecte. Identificat recentment, es conserva en els fons de la institució i porta el núm. 41220 d'inventari. Atesa l'existència provada d'una necròpolis romana i tardoantiga que es disposava a redós d'un camí que accedia *intra muros* del nucli urbà de *Gerunda* a través de la porta que anomenem del Fòrum (Nolla, 2010, pàg. 248-249), que funcionà fins al moment de l'eixample, en aquell sector, de la superfície urbana de la ciutat els últims anys del segle VIII (Nolla *et al.*, 2008, pàg. 183-205), hem suposat que formaria part de la sepultura d'un personatge masculí que hauria estat sebollit vestit seguint una manera de fer, sempre minoritària en aquestes terres, pròpia de la minoria visigoda però que van adoptar molt puntualment altres habitants del territori. Les enormes obres carolíngies, i després les romàniques, han malmès considerablement els enterraments anteriors, dels quals en queden, en realitat, només prims vestigis.

3. DESCRIPCIÓ DE LA PEÇA

Llargària màxima: 80 mm.

Amplada màxima: 33 mm.

Gruix màxim de la placa: 5 mm.

Peça fosa. La podríem classificar dins del tipus B (Ripoll, 1998, pàg. 133, fig. 16), amb l'extrem del cap circular, acabat amb una protuberància arrodonida, i dos cossos quadrangulars ben definits per sis protuberàncies laterals. L'extrem final acaba amb dos apèndix perforats que sobresurten, on s'encaixaria la sivella, perduda d'antic. La cara inferior mostra tres protuberàncies perforades simètricament distribuïdes: una al mig del cos circular i les altres dues, a un costat i altre del cos rectangular de l'altre extrem. Allí s'encaixava pròpiament el cinturó.

La cara externa mostra una interessant decoració feta en bona part en el moment d'emmotllar-la i acabada amb un punxó. L'exterior de tota la peça és definit per un filet en sogà que ressegueix, sencer, el cercle superior i marca la separació entre els dos cossos quadrangulars. Dins del cercle es dibuixà una creu molt simple de braços iguals i uns petits cercles concèntrics simètricament distribuïts. Els dos quadrats inferiors repeteixen la mateixa decoració amb molt poques variacions. Coneixem algunes peces ben semblants (per exemple, Ripoll, 1998, pàg. 163, fig. 30,5). En tot cas, aquest objecte s'ha de situar dins de l'anomenat nivell V de Ripoll, amb una cronologia general d'entre el 600/640 i el 710/720 (Ripoll, 1998, pàg. 60-66, fig. 4) (fig. 4 i 5).

4. CONSIDERACIONS GENERALS

A mitjan segle XX, P. de Palol (1950, pàg. 73-98) aplegava en un conegut treball tots els fermalls tardoantics del mateix territori que ara estudiem globalment. Deixant de banda el conjunt del Puig de les Muralles (Puig Rom, Roses) (ara a Palol, 2004, pàg. 64-67) i alguna troballa esporàdica ben consignada estratigràficament parlant (el fermall complet del cementiri neapolità d'Empúries (Palol, 1950, pàg. 77-79; Nolla & Sagrera, 1995, pàg. 291-292, fig. 154)), la majoria de peces eren de procedència imprecisa o desconeguda. D'aleshores ençà, la nòmina ha augmentat considerablement, amb un ampli repertori tipològic que es disposa cronològicament entre la segona meitat del segle V i els inicis del VIII, sovint procedent d'excavacions acurades i, per tant,

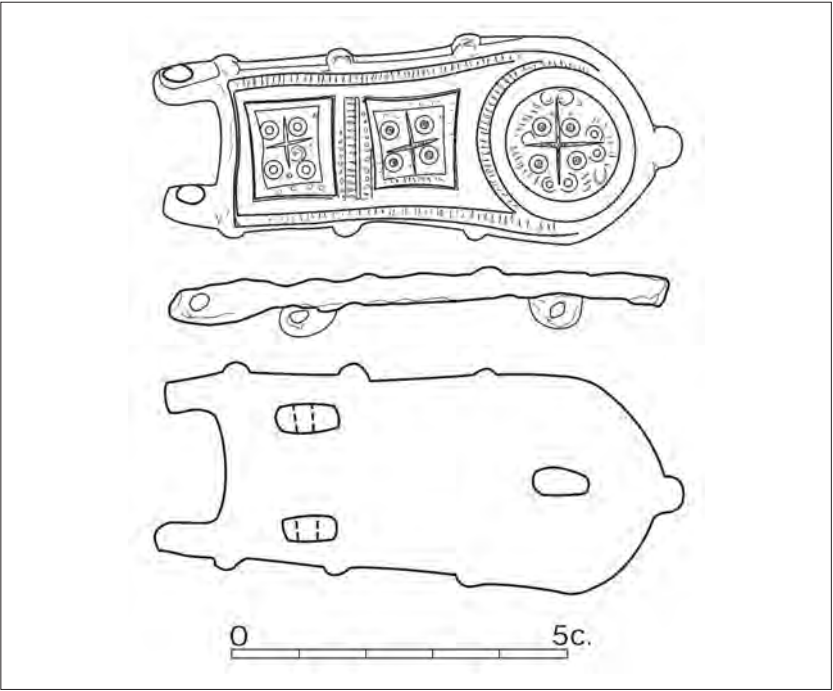

Fig. 4. Fermall de Girona.

Fig. 5. Fermall de Girona (MAC. Girona).

amb dades precises sobre el lloc i el context de les troballes. Paral·lelament, s'han recuperat algunes peces d'origen menys precís però que ajuden a fer-se una idea global d'un conjunt nombrós, com dues d'Empúries (Nolla & Sagrera, 1995, pàg. 292-293, fig. 155 i 156) i una altra de Roses (Puig, 1999, pàg. 322-324) que amplien el nombre total de peces. Destacaríem, per sobre de tot, les nombroses troballes del cementiri visigot de Pla de l'Horta, amb una precisa datació entre darrerria del segle V i darrerria del segle VI, (Linàs *et al.*, 2008, pàg. 289-304) i les efectuades al *castellum* de Sant Julià, amb alguna peça especial (Burch *et al.*, 2006, pàg. 107-110, fig. 90,1 i 2, fig. 91 i 92) i d'alguns altres llocs del territori (Girona, per exemple (Nolla *et al.*, 2008, pàg. 28-30)), que serveixen, com passa un xic arreu, per posar de manifest que molts d'aquest objectes no procedeixen de contextos funeraris sinó de zones d'hàbitat i no només de tipus urbà sinó també rural.

Els fermalls que hem presentat, completament inèdits, tenen un origen divers. El procedent de Girona s'hauria de posar en relació amb un enterrament vestit, tal com assenyalaria la recuperació en posició secundària d'aquella placa de cinturó. És interessant fer notar que, en aquest territori, aquesta mena d'enterrament és molt poc habitual i, de fet, raríssima si deixem de banda el cementiri del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), que és completament diferent atès que va pertànyer a la minoria germànica, cristians però arrians (Nolla, 2009, pàg. 159-173). A partir de la fusió religiosa concretada en el III Concili de Toledo (589), aquella manera de fer va desaparèixer gairebé del tot, no pas per raons religioses sinó diluïda pel pes de la tradició i de la demografia. Nogensmenys, uns pocs continuaren practicant aquell costum, al qual no podem donar unes connotacions ètniques, com en el cas de l'individu sebollit a la tomba núm. 323 del cementiri neapolità (Nolla & Sagrera, 1995, pàg. 193-194) i, si tingués un origen funerari, com la peça de la cova de can Sant Vicenç, a Sant Julià de Ramis (Palol, 1950, pàg. 79-80; Burch *et al.*, 2006, pàg. 126, fig. 103). La proximitat del cementiri de la porta del Fòrum amb el palau del *comes ciuitatis* de la ciutat de Girona (Canal *et al.*, 2010, pàg. 224-234), que ocupava tota la part occidental de l'antic fòrum urbà, al costat mateix de Sobreportes, i la voluntat d'enterrar-se seguint un ritual que havia estat propi del visigots, ens permet proposar com una possibilitat raonable que el difunt que hi fou sebollit era d'ètnia germànica i, amb moltes possibilitats, lligat al casal comtal. Recordem que no és l'únic fermall trobat a Girona. Fa uns anys, durant els treballs arqueològics que acompanyaren les obres de reforma de Casa Pastors, dins d'un pou que formava part del palau del *comes*, se'n recuperà un altre que no conservava, tampoc, la sivella (Nolla

et al., 2008, pàg. 28-30). Dues peces i una doble procedència, funerària i residencial. Una i altra, però, orbitant a l'entorn del centre del poder polític, el palau comtal.

Les dues peces de mas Aliua, en canvi, foren trobades dins del farciment que colgava una sitja en desús. És norma que quan una d'aquelles fosses que servien per desar cereal deixava d'utilitzar-se, per impedir accidents i adequar aquell solar, eren colgades amb material divers i, moltes vegades, fent-les servir de llocs d'abocament dels residus generats per un hàbitat immediat. Cal deduir l'existència, en la proximitat d'aquella sitja, d'un modest establiment de tipus familiar, del qual dependria la fossa d'emmagatzematge. El model, tan uniforme, es repeteix contínuament (Roig, 2015, pàg. 207-251; Nolla, 2011, pàg. 27-45). En aquest cas, a diferència del que proposàvem per a la peça anterior, aquests objectes haurien estat propietat de camperols autòctons, d'arrel romana. Aquelles, peces funcionals i ornamentals, de forta influència mediterrània, bizantina, eren, aleshores, d'ús generalitzat. El lloc de la troballa, molt ben situat amb excel·lents terres a tot l'entorn i damunt mateix d'una malla espessa de camins, amb l'antiga Via Augusta tan a la vora, i no gaire lluny d'un centre urbà important, no fan altra cosa que alertar sobre l'existència d'una densa població camperola que no és fàcil de resseguir a causa de la modèstia dels vestigis i, sovint, de la seva superficialitat, que fa difícil la seva identificació i recuperació.

Convé, també, considerar que aquests fermalls no foren sinó objectes d'ús quotidià i molt més assequibles del que es va poder pensar anys enrere (Roig, 2015, pàg. 61-63). La peça calada de Vilobí té el valor afegit de posar-nos a les mans un exemplar que, per la seva decoració, esdevé una peça rara, estranya, única des de molts punts de vista i que haurà d'ajudar a aprofundir en el coneixement global d'uns objectes amb una funció alhora funcional i ornamental.

BIBLIOGRAFIA

- BURCH, J., GARCIA, G., NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., VIVÓ, D. i MIQUEL, I. (2006). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 2. El castellum*, Girona-Sant Julià de Ramis.
- CANAL J., CANAL, E., NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. (2010). *El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500-segona meitat del segle XII)*. "Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès" (a cura de N. Figueras i P. Vila), Barcelona, pàg. 224-234.

- LLINÀS, J., MONTALBÁN, C., FRIGOLA, J. i MERINO, J. (2005). *La necròpoli del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès)*. "In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae. Estudi General", 25 (a cura de J. M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria), Girona, pàg. 196-210.
- LLINÀS, J., TARRÉS, A., MONTALBÁN, C., FRIGOLA, J., MERINO, J. i AGUSTÍ, B. (2008). *Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona): una necrópolis con inhumaciones visigodas en la Tarraconense oriental*, "Archivo Español de Arqueología", 81 (Madrid), pàg. 289-304.
- NOLLA, J. M. (2009). *El món funerari de les ciutats d'Emporiae i Gerunda a l'antiguitat tardana. Balanç global*. "Gausac", 34-35 (Sant Cugat del Vallès), pàg. 159-173.
- NOLLA, J. M. (2010). *Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals*. "Miscehània en honor de Josep M. Marquès" (a cura de N. Figueras i P. Vila), Barcelona, pàg. 246-254.
- NOLLA, J. M. (2011). *La Catalunya Vella: de la caiguda de l'imperi romà a la fi del domini carolingi. Una visió des de l'arqueologia*. "Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya (Tarragona, del 10 al 13 de juny de 2010)", Tarragona, pàg. 27-45.
- NOLLA, J. M. i SAGRERA, J. (1995). *Ciuitatis Impuritanae coementeria. Les necrópolis tardanes de la Neàpolis*. *Estudi General*, 15. Girona.
- NOLLA, J. M., PALAHÍ, L., SAGRERA, J., SUREDA, M., CANAL, E., GARCÍA, G., LLOVERAS, Mª J. i CANAL, J. (2008) *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució historicourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).
- ORTEGA, D. i ROJAS, A. (2006). *El camp de sitges de Can Serra. Un jaciment ibèric i alt medieval*, Girona (Estudis Arqueològics, 7).
- PALOL, P. de (1950). *Fíbulas y broches de cinturón de época visigoda en Catalunya*. "Archivo Español de Arqueología", XXIII (Madrid), pàg. 73-98.
- PALOL, P. de (2004). *El castrum del Puig de les Muralles de Puig Rom (Roses, Alt Empordà)*, Girona (Sèrie Monogràfica 22).
- PUIG, A. M^a. (1999). *Bronzes d'indumentària de la zona nord-oriental de Catalunya*, "Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X" (a cura de P. de Palol i A. Pladevall), Barcelona, pàg. 322-324.
- ROIG, J. (2009). *Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)*, "The Archaeology of Early Medieval villages in Europe" (a cura de J. A. Quirós), Vitoria-Gasteiz, pàg. 207-251 (Documentos de arqueología e historia 1).
- ROIG, J. (2015). *Necrópolis, aixovars i dipòsits humans anòmals en estructures no funeràries als territoris de Barcino (Barcelona) i Egara (Terrassa) entre el baix imperi i l'època visigòtica (s. IV-V al VIII)*, "Necropolis and Funerary World in rural areas", Girona, pàg. 33-86 (Studies on the rural world in the Roman Period 9).
- ROJAS, A. i ORTEGA, D. (2004). *Tram del TGV Sils-Riudellots. Memòria d'excavació*. Girona.
- ROJAS, A. i ORTEGA, D. (2006). *Intervenció arqueològica preventiva de la línia TGV. Tram Sils-Riudellots*, "Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona", Roses, pàg. 729-734.
- RIPOLL, G. (1998). *Tourética de la Bética (Siglos VI y VII d.C.)*, Barcelona.

